

YENİ BİR ARKEOLOJİK BULUNTU: TUURA SUU BALBALI

A New Archaeological Find: The Unique Woman Warrior Sculpture "Tuura Suu" in Kyrgyzstan

Новая Археологическая Находка: Туура Суу Балбалы

Alpaslan ÂŞIK*

Gazi Türkiyat, Bahar 2013/12: 155-165

Özet: Türk kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan balbalların, gerek yapılış maksatları gerekse onları tanımlamak için kullanılan ifadeler (taş heykel, balbal, bediz, bugu taşı v.s) halen tartışma konusudur. Bugüne kadar birçok bilimsel yayına konu olan ve Türk kültürünün yaşadığı hemen her coğrafyada rastlayabileceğimiz balballara ilişkin yapılan bilimsel tartışmalara yeni bir boyut kazandıracak olan Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Teskey Ala-Too Arkeoloji Projesi (2008-2009) kapsamında yürütülen araştırmalar neticesinde tespit edilen Tuura Suu balbalı bu çalışmada ele alınarak bilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.

Tuura Suu balbalını önemli kılan unsurlardan bir tanesi şimdilik Yedi-Su bölgesinde bir benzerinin tespit edilmemiş olması ve biçimsel özellikleriyle diğer balballardan farklı olmasıdır. Bu farklılıklarıyla Tuura Suu balbalı günümüzde bilim dünyasında kabul gören balballara ilişkin sınıflandırmanın dışında kalmaktadır. Bu durum balballara ilişkin çalışmaların yeni bir boyut ve yöntemle ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda makalede Tuura Suu balbalının genel özellikleri ve farklılıkları üzerinde durulacaktır. Ayrıca Tuura Suu balbalından yola çıkarak Türk kültür tarihi açısından oldukça önemli olan balbalların yapılış maksatlarına ve sınıflandırılmalarına ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, arkeoloji, Isık-Göl, Gök-Türk, balbal

Abstract: Stone sculptures, carrying weight for the history of Turkic cultures, are still being matters of debate today because of not only their construction purposes but also their naming (in Turkish taş heykel, balbal, bediz, bugu taşı etc.). Tura-Su stone sculpture, found after the researches under "Kyrgyz-Turkish Manas University Teskey Ala-Too (South Tian Shan) Archaeology Project (2008-2009)" which will gain a new dimension to scientific discussions on stone sculptures coming across in any place of Turkic cultures and became a matter of many scientific publications will be explained and presented to the benefit of science world.

One of the main elements making Tura-Su Woman Warrior Stone Sculpture is that there is no similar of the sculpture yet in the territory of Yedi-Su and it is different from the others by formal features. Because of these differences, Tura-Su Woman Warrior Stone Sculpture is excluded from the categories on stone sculptures accepted by scholars. In that case, the general features and the differences of the Tura-Su Warrior Stone Sculpture will be considered in this article. Especially, new evaluations about the construction purposes and the classification of stone sculptures that are important in terms of the history of Turkic cultures will be conducted in the light of information obtained from the Tura-Su stone sculpture.

Keywords: Kyrgyzstan, archaeology, Isyk-Gol, Gok-Turk, balbal

Аннотация: До сих пор ведутся споры о том для чего были сделанны балбалы (каменные изваяния) носящие очень важный характер в истории Турецкой культуры и как же их называть (каменные памятники, балбал, бедиз, бугу камень и т.д). Балбалы которые

---

* Dr., Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, alapaslan.asik@manas.kg

могут повстречаться почти на каждой местности населённой Тюркскими народами стали почвой для многих научных изданий; в этой статье рассматривается балбал Туура Суу найденный в результате поисковых работ по археологическому проекту «Тескей Ала-Тоо (2008-2009)» выдвинутым Кыргызско-Турецким Университетом Манас, который может дать новое измерение научным дискуссиям.

В области Йеди-Су пока не найден балбал похожий на Туура Суу и он физически не похож на другие балбалы. Этими особенностями она и приобретает важность. Туура Суу не входит ни в одну общепринятую классификацию сделанных в области каменных изваяний. Этот факт показывает что все научные работы сделанные до этого должны заново пересмотреться новым методом и по новым измерениям. В связи с этим в статье рассматриваются общие и выделяющие особенности Туура Суу. Автор, высказывает свое мнение о целях создания балбалов и об их классификации опираясь на данные Туура Суу.

Ключевые слова: Кыргызстан, археология, Ысык-Куль, Кёктюрк, балбал (каменные изваяния).

Isık-Göl tarihin en eski zamanlarından beri Türk boylarının yaşam alanı olmuştur. Bölgenin coğrafi yapısı buraları konar-göçer halklar için cazip ve ideal bir hale dönüştürmüştür. Özellikle Isık-Göl'ü güney ve kuzeyden iki hat halinde çevreleyen Tanrı Dağları hem coğrafi zenginliği arttırmış hem de konar-göçer halklara yurtluk etmiştir. Türk boyları bu bölgelerde (gittikleri her yerde olduğu gibi) kültürlerini yansıtan çok sayıda arkeolojik eser (kurganlar, anıt mezarlar, balballar¹...) bırakmıştır. Bu eserlerin birçoğu her ne kadar tespit edilmiş ve çeşitli yayınlara konu edilmişse de çalışmalar göstermektedir ki yine birçoğu gün ışığına çıkarılmayı beklemektedir.

Bu kapsamda 2008 ve 2009 yaz (Temmuz, Ağustos) aylarında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Anabilim dalı, Isık-Göl'ün güney kıyı şeridinde yer alan Ton Bölgesindeki Tanrı Dağları (Teskey Ala-Too) eteklerinde arkeolojik kazı

¹ Söz konusu eserlerin yapılış maksatları, türleri, tanımları ve nasıl isimlendirilmesi gerektiği günümüzde dahi tartışma konusudur. Yapılış maksatlarına ilişkin her ne kadar değişik görüşler mevcut ise de Çin kaynaklarında yer alan 'Ölen kişi için düzenlenen mezar civarına onun taştan timsalini ve katıldığı askerî mücadelelerin anlatıldığı taşlar dikiyorlar. Genellikle bir kişi öldürmüşse bir taş dikiyorlar. Bu taşların sayısı yüze hatta bine kadar ulaşüyor...' (bk. Bicurin A. Y. (1950), Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sretney Azii v Drevnie Vremena, Moskova, C. I, s. 230) şeklindeki bilgiler fikir edinilmesi açısından oldukça önemlidir. Yine farklı görüşlerin bulunduğu diğer bir mevzu da eserlerin nasıl isimlendirileceği konusudur. Radloff, balbal sözcüğüne 'Eski Türklerde mağlup için dikilen taş' (Radloff 1957: 526) şeklinde açıklık getirmektedir. Bununla birlikte bazı bilim insanları onları tanımlamak için heykel, İnsan biçimli heykel, taş heykel... gibi kelimeler kullanmaktadır. Oysaki heykel kelimesi daha çok sanatsal eserler için kullanılmaktadır. Söz konusu eserlerin ise sanatsal özellikleri yanında Gök Tanrı inancından ve atalar kültüründen kaynaklanan bir de manevi yönleri vardır. Heykel, insan biçimli heykel, taş heykel gibi kelimeler onları maneviyatından uzaklaştırmakta ve sanat gayesi taşıyan diğer eserlerle aynı konuma taşımaktadır. Oysaki onları sanatsal heykellerden ayıran ve manevi özelliklerini de kapsayan terimlerin kullanılması daha yerinde olacaktır. Balbal sözcüğü günümüzde onları ifade etmek için kullanılan en yaygın terim olmakla birlikte yapılış maksatları, biçimsel özellikleri itibarı ile şekilli (daha ayrıntılı) ve şekilsiz diye ikiye ayırabileceğimiz eserlerin hangisi için balbal teriminin kullanılması gerektiği ise ayrı bir tartışma konusudur. Bu çalışmada balbal terimi günümüzde söz konusu eserleri ifade ederken kullanılan en yaygın sözcük olması ve bir anlaşmazlığa mahal vermemek adına tercih edilmiştir. Bununla birlikte burada konu bütünlüğünü bozmama adına son verdiğimiz, ayrı bir çalışma teması olan balbal terimi ve balballar konusuna diğer bir makalede ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

çalışmaları yürütmüştür. 'Teskey Ala-Too Arkeoloji Projesi' kapsamında bölgedeki M. S. 100 ila 150'li yıllara² ait oldukları anlaşılan kurganlarda arkeolojik kazı yapılmıştır. Söz konusu kazı çalışmaları sırasında daha sonraki dönemlerde yapılacak olan arkeolojik çalışmalar için uygun bölgelerin tespitine yönelik yapılan yüzey araştırmaları esnasında (20 Temmuz 2008) Han-Tepe'de Gök-Türk dönemine³ ait yeni bir balbal bulunmuştur (resim).

Biçimsel özellikleri ile Kırgızistan'da bulunan diğer balballardan oldukça farklı olan Han-Tepe balbalının değerlendirilmesine geçmeden önce öneminin daha iyi anlaşılması adına Kırgızistan balballarına ilişkin günümüze kadar yapılan bilimsel çalışmalara kısaca değinmek yerinde olacaktır. Taş işlemeciliğinin en güzel örneklerinden birisi olan balbalların Kırgızistan'daki örneklerine ilişkin ilk bilgilere XIX. yüzyıl eserlerinde rastlamak mümkündür (Tabaldiev 1996: 132). Kırgızistan balballarına ilişkin ilk bilgileri 1854-1857 yıllarında Isık-Göl'e gelen P. P. Semenov Tiyan-Şanski (Tiyan-Şanski Semenov, 1958: 197) ve yine aynı bölgeye birkaç kez (1857-1859, 1864) seyahat etmiş olan C. C. Valihanov (Valihanov, 1984: 306) vermektedir. Semenov Tiyan-Şanskiy ve Valihanov kaleme aldıkları seyahatnamelerinde *anıt mezarlara* (kült alanlarına) yerleştirilen (Hudyakov 1985: 168-184, Ermolenko 2004: 11-18, Vinnik 1975: 121) balballardan da bahsetmektedirler. 1896 yılında Kırgızistan'ın Talas bölgesinde arkeolojik çalışmalarda bulunan V. A. Kallaur bir taraftan balbalları incelerken diğer taraftan runik yazılarını ve kaya resimlerini araştırmıştır (Kallaur 1896: 117). 1891 yılında Kırgızistan'ın Koçkor (At-Başı) bölgesinde arkeolojik kazı çalışmaları yapmış olan A. İ. Fetisov bölgedeki balballar hakkında da bilgiler vermektedir (Fetisov 1881: 27). 1893-1894 yıllarında Kırgızistan'a gelen V. V. Bartold, Eski ve Ortaçağ eserlerini araştırmış balbalların ortaya çıkışı, dönemleri ve etnik özelliklerine ilişkin bilgiler vermiştir (Bartold 1897: 21). Diğer bir önemli çalışma balbalların Türklere ait olduğu fikrini ilk ortaya atanlardan V. A. Mustafin'in, Yedi-Su bölgesindeki balbalları konu olan eseridir (Lunin 1958: 97).

Kırgızistan arkeolojisindeki çeşitlilik ve zenginlik ilk dönemlerden başlayarak gerek konunun uzmanlarının gerekse bu konuya ilgi duyan bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. İlk dönemlerden 1917 yılına kadar Kırgızistan arkeolojisine yönelik

² İskelet numunelerine uygulanan *Karbon C14* analizi sonucunda Tosor kurganlarının M. S. 100 ila 150'li yıllara ait oldukları anlaşılmıştır.

³ Genel olarak balbalların dönemlerini tespit etmek oldukça zordur. Balbalların dönemini tespit edebilmek için onlara işlenen objelerin (elbise, baş giysileri, süs eşyaları, kemer süsleri ve tokaları, silahlar...) kazılardan çıkarılan eserlerle karşılaştırılması ve böylelikle ortak unsurların tespiti yoluna gidilmelidir. Bununla birlikte dikkat edilmesi gereken diğer bir husus eserlerin tamamının kesin dönemlerinin henüz tespit edilmemiş olmasıdır. Üzerinde obje bulunmayan balbalların tarihlendirilmesinde ise kullanılan malzeme ve taşın işleme tekniklerinden yola çıkılarak bir fikir elde etmek mümkündür. Ünlü arkeolog A. N. Bernştam, balbalların her ne kadar teknik ve sanatsal özellikleri bakımından birbirinden farklılıklar arz etseler de onlara nakşedilen giyimlerin çoğunun göçmenlere ait olduğu ve Tanrı Dağları heykellerinin bu bakımdan birbirine çok benzediği görüşündedir (Bk. Bernştam 1952: 91).

yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu bu bilim dalına ilgi duyan kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ise Orta Asya ile birlikte Kırgızistan arkeolojisine yönelik eğitim veren kurumlar, arkeolojik eserleri koruma altına alma ve araştırmaya yönelik birtakım komisyonlar (Orta Asya Tarihi Eserlerini Koruma Komisyonu –Sredazkomstaris– ve Türkistan Tarihi Eserlerini Koruma Komisyonu –Turkomstaris–) oluşturulmuştur. Bununla birlikte yine çeşitli eğitim kurumlarınca; Orta Asya’daki tarihi eserleri araştırmak, koruma altına almak ve bu eserlerin bir dokümantasyonunu oluşturmak maksadıyla arkeolojik kazı ekipleri oluşturulmuştur.

1938-1950 yılları arasında ünlü arkeolog A. N. Bernştam, yürüttüğü arkeolojik çalışmalar ve yayınladığı eserlerle dikkatlerin Kırgızistan’a çekilmesini sağlamıştır. Tüm bu çalışmaları yanı sıra Bernştam, yerel arkeologların yetişmesine de katkıda bulunmuştur. Bernştam’ın yetiştirdiği arkeologlar arasında özellikle D. F. Vinnik’in Kırgızistan’daki balbalların araştırılmasında ve koruma altına alınmasında büyük emeği geçmiştir. Vinnik’in verdiği bilgilere göre Kırgızistan’daki balbalların sayısı ilk tespitlere göre altı yüze ulaşmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu kuzey Kırgızistan’ın Isık-Göl, Çüy ve Narın vilayetlerinde tespit edilmiştir. Güney Kırgızistan’daki Alay, Özgön, Ketmen-Töbö ve Ala-Buka bölgelerinden ise sekiz balbal tespit edilmiştir (Vinnik 1975: 135-144).

1960 yılında Talas bölgesindeki Türk kurganlarını gruplandıran D. F. Vinnik, bölgedeki balbalları da ayrıntılı bir şekilde tasvir ederek onlara eserinde yer vermiştir. Vinnik aynı zamanda P. N. Kojemyako ile birlikte bölgedeki bazı runik yazılarını da tespit etmiştir (Vinnik 1963: 94-96). Vinnik’in balballara ilişkin yaptığı bir diğer önemli çalışma da arkeologlar V. P. Mokrinin ve P. P. Gavruşenko ile birlikte 1970-1980 yılları arasında Kırgızistan’ın değişik bölgelerinden (Isık-Göl, Çüy, Narın) 130’a yakın balbalı toplayarak Burana (Balasagun) Açık Hava Müzesine taşımış olmasıdır (Mokrinin; Gavruşenko, 1975: 103-106, Mokrinin, 1975: 113-119, Vinnik, 1975: 160-175).

Bizim kanaatimizce Türk Arkeolojisinin eşsiz eserleri arasında yer alan balbalların korunma maksadıyla dahi olsa asli yerlerinden alınarak değişik bölgelere taşınması çeşitli sakıncalar doğuracaktır. Çünkü bu eserler anıt mezarlarıyla birlikte bir bütünlük teşkil etmektedirler. Bu yöntemle her ne kadar balballar koruma altına alınmış olsa da onun diğer yarısı olarak tanımlayabileceğimiz anıt mezarlar yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakılmaktadır. Bu tarz önlemlere ancak çok mecburi durumlarda, balbalların bulunduğu bölgede detaylı incelemeler yapıldıktan ve daha sonraki dönemlerde anıt mezarın rahat bir şekilde tespit edilebilmesi için gerekli tüm önlemler alındıktan sonra başvurulmalıdır. Aksi halde tıpkı Burana (Balasagun) Açık Hava Müzesine çeşitli bölgelerden taşınan balballarda olduğu gibi nereden getirildikleri ve ilk durumları bir muammaya dönüşebilir. Tespiti yapılan balbal

değerlendirilirken onun dikildiği anıt mezar ve hatta yüzünün hangi yöne baktığı dahi büyük önem taşımaktadır.

Y. A. Şer'in 1960'lı yıllardan başlayarak Yedi-Su balballarına yönelik yürüttüğü çalışmalar ayrı bir öneme sahiptir. İncelediği balbalların Ortaçağ Türklerine ve Uygurlara ait olduğunu belirten Şer'in konuya ilişkin 1966 yılında yayınladığı, Tuura Suu balbalını anlatırken daha geniş şekilde yer vereceğimiz, *Kamennue İzvayaniya Semirecya* (Yedi-Su Taş Heykelleri) adlı eseri daha sonraki araştırmaların önünü açmıştır. Fergana ve Tanrı Dağlarının batısındaki Türk eserlerini Y. A. Zadneprovskiy, İ. K. Kocomberdiyev, V. P. Mokrinin ve A. K. Abetekov gibi arkeologlar da araştırmışlardır (Zadneprovskiy 1967: 48; Kojomberdiyev, Mokrinin, Abetekov 1975: 48). Kuzey Kırgızistan'daki bazı balbalların Budizm'in birtakım sanatsal özelliklerini yansıttığını belirten N. Omorov (Omorov 1991: 22-23) ve B. A. Duyşeyev'in (Duyşeyev 1986: 39-51) Kırgızistan balbalları hakkında çeşitli eserleri bulunmaktadır.

Kırgızistan'daki Balballara ve bu konu hakkında yapılan çalışmalara ilişkin genel bilgiler verdikten sonra artık Tuura Suu Balbalına geçebiliriz:

Tuura Suu Balbalı;

Bulunduğu Yer: Isık-Göl

Buluntu Yeri: Tuura Suu vadisi (Ha-Tepe köyü)

Mevcut Ölçüleri: Yükseklik; 198 cm., gövde ölçüleri; baş 40 cm., göğüs 60 cm., bel 42 cm., kemer 60 cm. çapında.

Tanımı: Ölçüleri itibariyle iri boyutlu balballar grubuna dâhil edebileceğimiz Tuura Suu balbalı yapımında kullanılan malzeme bakımından diğer balballardan fazla bir farklılık göstermemektedir.

Başındaki başlık oldukça dikkat çekicidir. Ön taraftan bakıldığında başın her iki yanından birbirinden bağımsız iki parçaymış gibi kulakları dışarıda bırakacak şekilde kulakların üzerinden kıvrılarak ön tarafa doğru uzanan ve yine kıvrılarak; fakat birbiriyle birleşmeden şafak hizasından başın üst kısmına doğru uzanan başlık parçaları 5 cm. genişliğinde, 18 cm. uzunluğunda üçüncü bir parça yardımıyla şafağın hemen üzerinde birleştirilmiştir. Baş her iki taraftan saran başlık parçaları her ne kadar ön taraftan bakıldığı zaman yukarıda da belirttiğimiz üzere birbirinden ayrı iki parçaymış gibi gözüke de kulakları önden arkaya doğru tıpkı saç şeklinde çevreleyerek başın arkasında hemen ense hizasında yine oval bir çizgi halinde tek parça olarak kabartılmıştır. Başlığın hemen altında 3 cm. genişliğinde ortadan ikiye ayrılmış şekilde kabartılan saçlar biraz da kaşlara doğru aşağı inerek ve şafağı kısmen kapatarak kulaklara doğru uzanmaktadır. Karşıdan bakıldığında iki ucu açık ters 'v' (∨) harfini anımsatan saçlar kulakların arkasından aşağı doğru uzanarak omuzlar üzerine dökülmektedir. Arkadan ise enseye kadar olan başlık altından

sarkan saçlar omuz uçlarını kapatarak bele kadar uzanmakta ve sırtın büyük bir kısmını örtmektedir.

Yuvarlak bir yüz hattına sahip balbalın gerilmiş yay şeklindeki uzun kaşları, aşağı doğru genişleyen ve düz bir şekilde kabartılmış olan burun ile bitişiktir. Badem şeklinde kabartılan gözlerine hafifçe oyularak şekil verilmiştir. Başın her iki yanında kulaklar ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Balbal, büyük bir kısmı saçlarla ve başlıkla kapatılmış olmasına rağmen geniş alınlıdır. Üst ve alt dudak çıkıntıları kabartılan balbal, dolgun yanaklıdır. Birçok balbalın aksine Tuura Suu balbalının boynu açık şekilde gösterilmiştir.

Omuzlara dökülen saçlar altından göğse doğru uzanan ve elbise yakası olma ihtimali yüksek olan kabartı her ne kadar boğazı oval şekilde kavrasa da birbirleriyle kesişecek şekilde alt alta çizilen iki derin çizgi yardımıyla 'v' yaka görüntüsünü büründürülmüştür. Elbise yakası ile boyun arasında yer alan ve boynu oval şekilde kavrayan hafif kabartının içe giyilmiş ikinci bir elbisenin yakası olma ihtimali vardır.

Her iki yanda da omuzlardan başlayarak aşağı doğru kabartılan ve dirseklerden kırılan kolların dirsek uçları vücuttan belirgin şekilde ayrılmaktadır. Bilinen birçok balbalın elinde tuttuğu kadeh veya kaptan farklı olarak Tuura Suu Balbalının sağ elinde günümüzde 'kupa bardak' olarak adlandırılan kap bulunmaktadır. Balbalın göğüs hizasında sağ elinin işaret parmağıyla kulpundan tuttuğu kupa bardağın ağız kısmına yakın yerde, ortasında ve tabanına yakın yerde birer tane derin çizgi bulunmaktadır. Balbalın sağ elinin işaret parmağı kupa bardağın kulpunu tutarken yukarı doğru açılan başparmak kupa bardağın ağzına, ileri doğru düz şekilde açılan serçe parmaksa kabın altına dokunmaktadır. Bununla birlikte sağ elin işaret parmağı ile serçe parmak arasındaki diğer iki parmak yumuk durumdadır. Yine dirsekten bükülen sol elin başparmağı yukarı doğru diğer parmaklarıysa birbirine bitişik halde ileri doğru açık durumda ve kabın hemen altında sağ kolun dirseğine uzanmış gibi karın bölgesini kavrar halde kabartılmıştır. Tuura Suu balbalının her iki bileğinde de tıpkı 2008 yılı temmuz ayı içerisinde kazdığımız 9 nolu kurgandaki kadın iskeletinde bulunan silindir şeklinde bileziği andıran kabartmalar bulunmaktadır. Her ne kadar her iki bileği saran kabartmalar bileziği andırsa da bunların elbisenin kolları olma ihtimali de bulunmaktadır. Fakat giysileri ile tasvir edilen balbalların çoğunluğunda giysi yakaları açık şekilde gösterilmişken; ancak çok azında giysilerin kollarının ağızları gösterilmiştir.

Vücutun üst ve alt kısmına göre ince (42 cm.) bir şekilde yontulan beli sağ ve sol kolun dirsekleri altından başlayarak bir kemer sarmaktadır. Biraz da taşıdığı kılıç ve süslemeler nedeniyle olsa gerek hafif sarkık şekilde oldukça gerçekçi bir tarzla kabartılan kemer, altı parçadan oluşmaktadır. Önde 4 cm. genişliğinde, 5 cm. uzunluğunda beş parça şeklinde kabartılan kemer arkada bir birine paralel iki çizgi halinde tek parça olarak gösterilmiştir.

Kemerin en soldaki birinci parçasından kemer süsü olduğu düşünülen genişçe bir mızrak ucunu anımsatan bir obje kabartılarak sarkıtılmıştır. Kemerin üçüncü ve beşinci parçalarına ise kılıç iliştilmiştir. Dikkat çekici diğer bir nokta ise birçok balbalın aksine Tuura Suu Balbalının kemerinden sarkan hafif kavisli ve kını dört parça halinde gösterilen kılıcı hiç bir eliyle tutmuyor olmasıdır. Kemerin altıncı ve en uzun parçasından ise diğer kemer süsüne benzeyen fakat daha uzun olan ikinci bir kemer süsü sarkmaktadır. Kemer süslemesi olarak nitelendirdiğimiz bu kabartmaların en azından bir tanesinin çakmak taşı kesesi olma ihtimali de bulunmaktadır. Balbalın bacakları ise diz kapağından başlayarak önde sağ ayak sol ayağın üzerinde olacak şekilde bağdaş kurmuş halde kabartılmıştır. Ayak parmaklarının olmamasını, ayak yapısını ve her iki bacağın dize yakın yerlerinde bulunan derin çizgileri dikkate alacak olursak Tuura Suu balbalının ayağında bir çizme olduğunu söyleyebiliriz. Aşağı doğru bakan ayak uçlarından yere kadar olan 23 cm.'lik kısımda herhangi bir obje veya kesit bulunmamaktadır.

Balbalın arkasında ise yukarıda da değinildiği üzere enseye kadar uzanan başlık ve başlık altından omuzları da örterek bele kadar uzanan saç kabartmaları bulunmaktadır. Bununla birlikte önde ayrıntılı bir şekilde işlenmiş kemer, arkada birbirine paralel iki çizgi halinde gösterilmiştir.

Yukarıda mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir şekilde tanımını yapmaya çalıştığımız Tuura Suu balbalı eğer anlamı ve sınıfı itibari ile ele alınacak olunursa önemli sonuçlara ulaşmak mümkündür. Tuura Suu balbalının anlamsal ve grupsal özelliklerine geçmeden önce yukarıda kısaca değindiğimiz A. Y. Şer'in 1960 yılında Tanrı Dağları ve Yedi-Sudaki Ortaçağ balballarına ilişkin yaptığı çalışmalara ayrıntılı şekilde göz atmak yerinde olacaktır. Zira balbalların sınıflarına, dönemlerine, etno-kültürel ve biçimsel özelliklerine ilişkin meseleleri aydınlatmaya çalışan Şer'in bu alandaki çalışmaları ilk olma özelliği taşımaktadır.

A. Y. Şer'e göre balbalların tarihlendirilmesinde, etno-kültürel özelliklerinin tespitinde onların kabı (veya kadehi) bir eliyle mi yoksa iki eliyle mi tuttukları ve taşıdıkları silahlar büyük önem taşımaktadır (Şer 1966: 35). Yedi-su bölgesindeki balbalların genellikle VI.-X. yüzyıla ait olduklarını belirten Şer, VIII. ve X. yüzyıla ait bazı balballarda Uygur etkisinin görüldüğünü de belirtmektedir (Şer 1966: 38).

1960 yılında Tanrı Dağlarındaki yüzün üzerinde balbalı inceleyen Şer, konuya ilişkin yayınladığı '*Kamennıye izvayaniya Semireçiya*' (Yedi-Su Taş Heykelleri) adlı eserinde onları özelliklerine göre şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Beli (kemer) silahlı, sağ eliyle kap tutan erkek heykelleri (Şer 1966: 74)
2. Sağ eliyle kap tutan silahsız heykeller (Şer 1966: 96)
3. Sadece insan yüzünden veya kafasından oluşan heykeller (Şer 1966: 106)
4. Kuş tutan heykeller (Şer 1966: 114)
5. İki eliyle birden kap tutan kadın ve erkek heykelleri (Şer 1966: 116).

Balbalları şekilleri itibariyle altı gruba ayıran A. Y. Şer, farklı gelenekleri yansıttıkları düşüncesiyle onları anlamları itibariyle iki gruba ayırmıştır. Anlamları itibariyle balbalların birinci grubunu ilk üç sırada yer alan balballar, ikinci grubunu ise dördüncü, beşinci ve altıncı sıradaki balballar oluşturmaktadır. Ona göre birinci gruptaki balballar daha çok ölen kişileri temsilen dikilmiştir. İkinci gruptakilerin ise anlamları daha geniştir ve onlar tapınmak maksadıyla dikilmiştirlerdir (Şer 1966: 126).

V. P. Mokrinin; Y. A Şer'in yaptığı sınıflandırmaya, nadir rastlanan elinde üç yapraklı bir bitki, ayna veya müzik aleti tutan balbalları ilave etmiştir. Başında üç dilimli taç bulunan (*Umay Ana*⁴) balballarını inceleyen V. P. Mokrinin, bu balbalların kadınlara ait olduğu fikrindedir (Mokrinin 1975: 116). 2002 yılında Kırgızistan'ın Süttü-Bulak bölgesindeki bir kurgandan çıkarılan biçimli kemik levha üzerindeki tasvirler V. P. Mokrinin'nin bu görüşünü doğrular niteliktedir. Söz konusu kemik levhanın bir yüzüne giysilerinden ve saçlarından Gök-Türk oldukları anlaşılan askerlerin düşmanları ile giriştikleri mücadeleye, diğer yüzüne ise sağ elindeki kabı başında üç dilimli tacı bulunan bir kadına sunan diğer bir Gök-Türk askeri tasvir edilmiştir (Tabaldiev: sayı 5: 29-34; Tabaldiev 1996: 61-70). Bununla birlikte 2009 yılında Kazak arkeologlarca Balkaş bölgesinden bulunan bir balbalın karın kısmındaki başında üç dilimli tacı bulunan bir kadın önünde dizleri üzerine çökmüş halde ona bir kap sunan asker tasviri V. P. Mokrinin'in düşüncesini destekleyen diğer bir arkeolojik buluntudur.

SONUÇ

Tuura Suu balbalının gerek A. Y. Şer'in gerekse konuyla ilgilenen diğer birçok araştırmacının balbalların anlamsal ve biçimsel özelliklerine yönelik yaptıkları sınıflandırmalara uymadığını söylemek mümkündür. Tuura Suu balbalını diğer balballardan ayıran ve söz konusu sınıflandırmalar içerisinde yer almamasını sağlayan en önemli özelliği ise saçlarıyla, yüz ve vücut yapısıyla bir kadını anımsatıyor olmasına rağmen kemerinde kılıç taşıyor olmasıdır. Yukarıda balballara ilişkin yapılan sınıflandırmalarda da açıkça görüldüğü üzere kılıç yalnızca ve yalnızca erkek biçimli balballara mahsustur. Kadın balballar, daha çok ellerinde bir kap (veya kadeh), çiçek, müzik aleti tutar şekilde veya *Umay Ana* olarak tasvir edilmişlerdir. O halde henüz başka bir örneği bulunmamasına rağmen daha sonraki yıllarda yapılacak araştırmalarda daha fazla sayıda tespit edileceğini umduğumuz savaşı kadın balbalını (Tabaldiev, Ataoğlu ve Âşık 2010: 8-9) yeni bir grup olarak; sağ elinde bir kap (veya kadeh) ve kemerinde kılıç bulunan kadın balbalı olarak tanımlayabiliriz.

⁴ Günümüzde Kırgızlar arasında Umay Ana'nın yeni doğan çocukları, lohusa kadınları, hayvanları... vd. koruduğuna inanılır. Gerek Altay'da gerekse Tanrı dağlarında yaşamış olan Türk boyları arasında da bu inancın yaygın olduğunu gösteren birçok örnek mevcuttur.

Yedi-Su ve Tanrı Dağlarında bulunan eserlere dayanarak Türk toplulukları aralarındaki sosyal farklılıkları, ölümlerinden sonra kişilerin balballarına da yansımıştır. Örneğin, bazı heykellere giyimleri, savaş aletleri ve süslemeler özenle belirgin bir şekilde işlenirken bazılarında bu unsurlara rastlanmamaktadır. Ayrıntılı bir şekilde işlenen balballar yüksek askerî unvanlara veya toplum içerisinde saygınlığa sahip kişiler adına yapılmış olmalıdır. Bununla birlikte seçkin kişiler adına yapılan balballar arasında sadece yüz ve baş kısmından oluşan taş heykellere de rastlamak mümkündür (Vinnik 1975: 172).

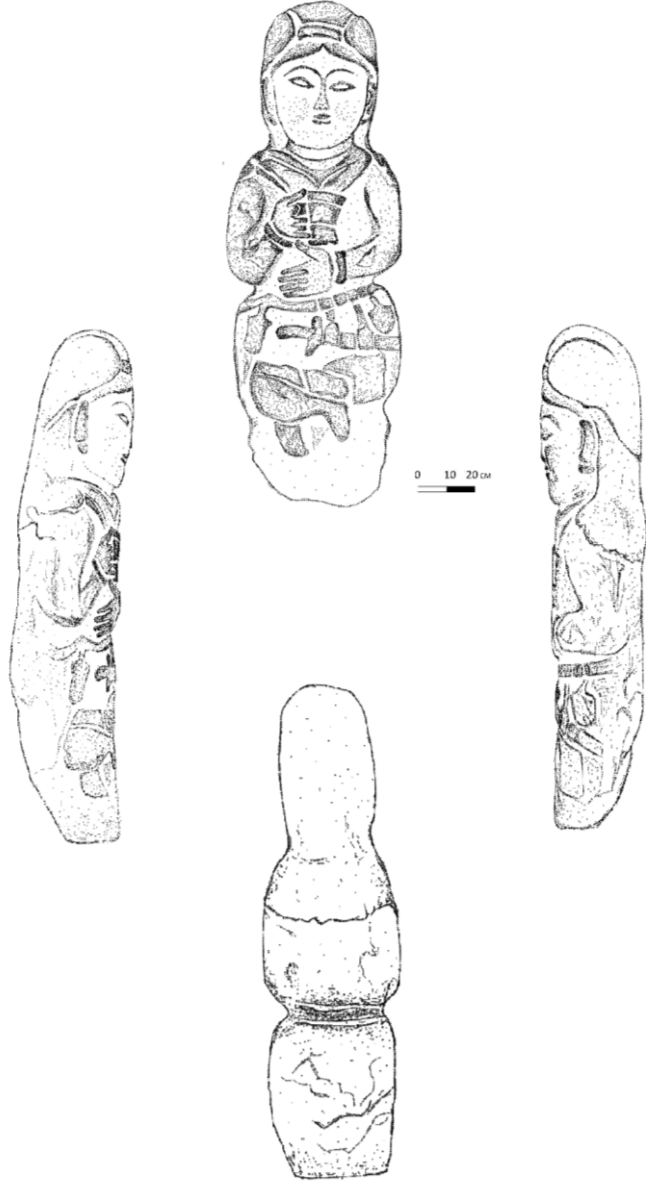
Bu bağlamda Tuura Suu balbalını özellikle başında taşıdığı başlıktan, belindeki süslemeli ve kılıçlı kemerden yola çıkarak önemli bir şahıs adına dikilmiş bir balbal olarak tanımlamak mümkündür. Türk boyları arasında başlık ve kemerin kişinin toplumdaki durumuna göre değiştiği ve onun sosyal durumunu gösteren unsurlar olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte savaşçı kadın balbalının önemli bir kişi adına dikildiğini gösteren bir diğer unsur da yine Isık-Göl'ün Tuura Suu bölgesinde yürüttüğümüz yüzey araştırmaları sonucunda tespit ettiğimiz maalesef yalnızca baş kısmından ibaret olan erkek balbalıdır. Geçmiş dönemlerde başı kırılarak vücudundan ayrılan balbalın taşıdığı başlık ile savaşçı kadın balbalının taşıdığı başlık arasındaki benzerlikler onların çift veya aynı boyun mensupları olabileceği fikrini aklılara getirmektedir. Yalnızca baş kısmından oluşan balbalın vücut kısmının da bulunmasıyla savaşçı kadın balbalı ile olan ortak yönlerinin daha etkin şekilde ortaya konacağı kanaatindeyiz.

Savaşçı kadın balbalının önemli bir şahsa ait olduğunu düşünmemizdeki diğer bir etken bulunduğu bölgedir. Her ne kadar kazı çalışmaları sonucunda yüzü batıya dönük⁵ şekilde çıkarılan savaşçı kadın balbalının bulunduğu yerde her hangi bir anıt mezar izine rastlanmasa da (anıt mezar hemen yanı başındaki XVIII.-IX. yüzyıllara ait Kırgız mezarları nedeniyle sonradan bozulmuş olabilir) yine de balbalın önemli bir bölgeye dikildiğini söylemek mümkündür. Zira balbalın hemen yanı başında 2010 yılında kazı çalışmalarına başladığımız Han-Tepe (Ton?) şehir kalıntısı bulunmaktadır. Bununla birlikte bölgenin önemine işaret eden diğer bir unsur da Kazakistan'da bulunan ve *altın elbiseli adam* olarak bilinen giysinin birkaç süsünün aynısının balbalın yakınlarındaki İskit kurganlarından (1978 yılında) çıkarılmış olmasıdır. Yukarıda bölgenin önemini vurgulayan bilgilerden aklımıza ilk gelenden hareketle bu denli önemli bir bölgeye ancak ve ancak önemli bir kişinin balbalının dikilmesi mümkündür diyebiliriz. Zaten savaşçı kadın balbalına ayrıntılı bir şekilde işlenen birçok unsur (başlık, kılıç, kemer ve kemer süsleri) onun önemini açıkça ortaya koymaktadır.

⁵ Tanrı Dağlarındaki balbalların yüzlerinin batı veya kuzeybatıya dönük olması onları Altay, Tuva ve Moğolistan'daki balballardan ayıran en önemli özellikleridir. Buldukları bölgeye göre balbalların yönleri genellikle yüksek dağa, boğazlara (geçitlere) veya geniş boş araziye doğru çevrilmiştir. Bazı bölgelerdeki balballar dörtgen anıt mezarlar yerine yuvarlak yapıdaki anıt mezarlar içerisine veya yanı başına dikilmiştir (bk. Vinnik 1975: 173).

KAYNAKÇA

- BARTOLD, V. V. (1897), *Otçet o Poyezdke v Srednuyu Aziyu s Nauçnoy Tselyu ZAN*, C. I, vıp. IV, Moskova.
- BERNŞTAM, A. N. (1950), *Çuyskaya Dolina MİA SSSR*, Moskova, n:14.
- BERNŞTAM, A. N. (1952), *İstoriko-Arheoloğičeskiye Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya MİA SSSP*, Moskva. n:26.
- DUŞEEV, B. A. (1986), *Pamyat Tyan-Şanya (İstoričeskiye Oçerki O Pamyatnikah Kırgızstana (XVIII-XIX vv.))*, Frunze.
- ERMOLENKO, L.N. (2004), *Srednevekoviye Kamenniye İzvayaniya Kazahstanskih Stepey*, Novosibirsk.
- FETİSOV, A. M. (1881), *“Ekskursiya v Za Narnskiye Gori v 1878”*, Turkestanskiye Vedomosti.
- HUDYAKOV, Y. S. (1985), *Drevnetyurkskiye pominalniye pamyatniki na territorii Mongolii (po materialam SMİKE v 1979-1982 gg)*, *Drevniye Kulturi Mongolii*, (Ed. R. S. Vasilievkiy), Novosibirsk.
- KALLAUR, V. A. (1896), *“Arheoloğičeskiye Ekskursii”* PTKLA, Taşkent, s. 96.
- Kallaur, V. A. (1897), *Kamenniye Babı v Aulieatinskom uyezd’*, PTKLA, Taşkent.
- KOJOMBERDİEV, İ. K. – MOKRİNİN, V. P. ve ABETEKOVA, A. K. (1975), *Teke-Taş*, Frunze.
- LUNİN, B. V. (1958), *İz İstorii Ruskogo Vostokovedeniya i Arheologii v Turkistane*, Taşkent, s. 194
- Муштафин, В.А. *Kamenniye Babı* PTKLA III.
- MOKRİNİN, V. P. (1975). “O Jenskih ‘Kamennih İzvayaniyah Tyan-Şanya i İh Etničeskoj Prinadlejnosti’”, *Arheoloğičeskiye Pamyatniki Pri-issikkulya*, Frunze.
- MOKRİNİN, V. P. ve GAVRUŞENKO, P. P. (1975), “Drevneturkskiye Pamyatniki Dolinu Rek Ton’”, *Arheoloğičeskiye Pamyatniki Pri-issikkulya*, Frunze.
- OMOROV, N. (1991), “Ob Odnom Kamennoy Skulpture iz Kara-Balrı” *Nekotoriye Voprosi Arheologii i Etnografii Kırgızstana*. Sb.naucn.tr. Kırg.gos.un-t, Bişkek.
- ŞER, Y. A. (1966), *Kamenniye İzvayaniya Semireçya*, Moskova.
- TABALDİEV, K. (1995), *İz İstorii i Arheologii Drevnego Tyan-Şanya*, Bişkek.
- TABALDİEV, K. (1996), *Kurganı Sretnivekovih Kaçevnih Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek.
- TABALDİEV K. Ş. “Koçkor Ovası Kadim Türk Yazıtları”, (Çev. T. Davletov), *Türksöy, Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, S. 5 Ankara.
- TABALDİEV, K.Ş., ATAÖĞLU, R., AŞIK, A. (2010), *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Arkeoloji Çalışmaları*, Bişkek
- TERENOJKİN, A. İ. (1935), *Arheoloğičeskiye Razvetki po r. Cu v 1929 g. PİDO*, n:5-6.
- SEMOV, T.P. *Puteşestviye v Tiyan-Şan v 1856–1857 Godah*, MEMUARİ (1958), Moskova.
- VALİHANOV, C. C. (1984), ‘*Diniyünik Poyezdki na Issık-Köl’ Sabranie Sacineniy* cilt. I, Almata.
- VİNNİK, D. F. (1963), “*Tyurkskiye Pamyatniki Talaskoy Dolini*”, *Arheoloğičeskiye Pamyatniki Talaskoy Dolini*, Frunze.
- VİNNİK, D. F. (1975), “*İstoriya İzüçeniya Kamennih İzvayaniy Kırgızstana*”, *İz İstorii Arheologii Drevnego Tyan-Şanya*, Frunze.
- ZADNEPROVSKİY, Y. A. (1967), *Tyurkskiye Pamyatniki v Fergane SA*, Frunze.

Resim: Tuura Suu Balbalı